

БОТАНІЧНІ ЕКСКУРСІЇ У СИСТЕМІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ БІОЛОГІЇ

BOTANICAL EXCURSIONS IN THE SYSTEM OF PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE BIOLOGY TEACHERS

У статті обґрунтовано доцільність застосування ботанічних екскурсій у професійній підготовці майбутніх учителів біології. Методиці проведення екскурсій із біології присвячено низку праць українських і зарубіжних учених, проте вони переважно стосуються закладів загальної середньої освіти. У дослідженні проаналізовано навчальні плани підготовки студентів спеціальності 014 «Середня освіта (біологія)» й визначено обов'язкові та вибіркові дисципліни ботанічного спрямування. Мета статті полягала у з'ясуванні значення екскурсій у професійній підготовці майбутніх учителів біології в закладах вищої освіти. Встановлено, що під час вивчення дисциплін ботанічного спрямування (ботаніки, дендрології, лікарських рослин із основами фітонцидології, великого практикуму з ботаніки) доцільно проводити ботанічні екскурсії, які ознайомлюють студентів із біологією рослин у природних умовах. Також екскурсії широко використовуються під час навчальної практики з ботаніки. У статті з'ясовано сутність екскурсій, її особливості, типи екскурсій і їхні переваги в навчанні студентів. Авторки розглядають екскурсію як головний метод проведення певного виду лекційних і практичних занять, що називаються «лекція-екскурсія» та «практичне заняття-екскурсія». Констатовано, що екскурсії сприяють розвитку дослідницької компетентності студентів, стимулюють пізнавальну діяльність майбутніх педагогів. Оскільки у шкільній практиці екскурсія є провідною формою організації навчання, у статті обґрунтовано необхідність підготовки майбутніх учителів біології до проведення ботанічних екскурсій. Розкрито доцільність упровадження курсу «Методика проведення екскурсій із біології» для майбутніх учителів-біологів. Описано зміст дисципліни та її значення в системі підготовки майбутніх учителів біології. Зроблено висновки про ефективність використання екскурсій в освітньому процесі закладів освіти.

Ключові слова: екскурсії, підготовка вчителів біології, методика проведення екскурсій, ботанічна екскурсія.

The article proves the expediency of botanical excursions usage in the training of future biology teachers. A great number of works by Ukrainian and foreign scientists are devoted to the methodology of conducting excursions, but they mainly relate to institutions of general secondary education. The curriculum for students of specialty 014 "Secondary education (biology)" is analyzed. Obligatory and selective disciplines of the botanical direction are defined. The purpose of the article was to find out the importance of excursions in the training of future biology teachers at higher education institutions. It has been established that during the study of botanical disciplines (botany, dendrology, medicinal plants with phytoncology basics, a large botanical practice), it is advisable to conduct botanical excursions, which educate learners on biology of plants in their natural conditions. In addition, excursions are widely used during the botanical training practice. The article deals with the essence of the excursion, its features, types of excursions and their advantages in studying students. Authors consider an excursion as the leading method of carrying out a certain kind of lecture and practical classes, which are called a lecture-excursion and a practical lesson-excursion. It is stated that excursions contribute to the development of research competence in students; they also stimulate cognitive activity of future teachers. The necessity of preparing future biology teachers for carrying out botanical excursions is substantiated, because an excursion in the school practice is the leading form of learning organization. The expediency of the course introduction "Methods of conducting excursions on biology" for future biology teachers is revealed. The content of the discipline, the purpose and its significance in the system of training of future teachers of biology is described. Conclusions are made on the effectiveness of the excursions usage in the educational process at educational institutions.

Key words: excursions, training of biology teachers, methods of conducting excursions, botanical excursions.

УДК 378.14

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085-2019-13-1-8>

Грицай Н.Б.,

докт. пед. наук, професор,
професор кафедри біології
та здоров'я людини
Рівненського державного
гуманітарного університету

Куцоконь Л.П.,

старший викладач кафедри біології
та здоров'я людини
Рівненського державного
гуманітарного університету

Постановка проблеми у загальному вигляді.

У контексті модернізації системи освіти України зростають вимоги до підготовки майбутніх педагогів, які навчатимуть нові покоління наших громадян.

У розвитку сучасного суспільства важливу роль відіграють природничі науки, тому підготовка вчителів природничих предметів, зокрема біології, є актуальною проблемою сьогодення.

Професійну підготовку майбутніх учителів біології необхідно спрямувати на їхній особистісний і професійний саморозвиток, формування критичного мислення, вироблення творчого підходу до роботи, ціннісного ставлення до природи. Оскільки біологія як наука вивчає живу природу, опанування

навчального матеріалу передбачає використання специфічних форм і методів навчання, серед яких особливе значення мають екскурсії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Теоретико-методичні основи екскурсійної справи розкрито в публікаціях Б. Райкова, К. Ягдовського, І. Полянського, Д. Кайгородова, А. Серебровського, І. Измайлова, В. Михліна. Методику проведення біологічних екскурсій у закладах загальної середньої освіти висвітлено у працях В. Ковтун, В. Олійника, Є. Поповської, В. Суряднової та ін.

Професійна підготовка майбутніх учителів біології була предметом дослідження багатьох учених: Н. Баярко, О. Біди, Т. Буяло, О. Іванців,

С. Люленко, В. Оніпко, О. Сорочинської, А. Степанюк, В. Танської, О. Тімець, Ю. Шапрана. Окремі аспекти організації екскурсій у вищій школі розглянуто у розвідках Л. Довгополої, Л. Міронця, Л. Нікітченко.

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми. Проте в наукових публікаціях недостатньо розкрита проблема проведення екскурсій у підготовці майбутніх учителів біології. Актуальними є питання застосування екскурсій на заняттях із біологічних дисциплін у закладах вищої освіти, розроблення спеціального курсу «Методика проведення екскурсій із біології» у підготовці майбутніх учителів біології.

Мета статті – з'ясувати значення екскурсій у професійній підготовці майбутніх учителів біології в закладах вищої освіти.

Завдання дослідження: розкрити сутність поняття «екскурсія», визначити особливості ботанічних екскурсій, обґрунтувати доцільність їх запровадження в підготовку майбутніх учителів-біологів.

Виклад основного матеріалу. Система професійної підготовки майбутніх учителів біології охоплює лекційні курси, практичні та лабораторні заняття, самостійну роботу, виконання індивідуальних навчально-дослідних завдань, навчальні та педагогічні практики, спецкурси та дисципліни за вибором і науково-дослідну роботу студентів.

У навчальному плані підготовки бакалавра зі спеціальності 014 «Середня освіта (Біологія)» Рівненського державного гуманітарного університету передбачено низку обов'язкових і вибіркових дисциплін циклів загальної та професійної підготовки. 3-поміж цих дисциплін важливе значення мають дисципліни ботанічного спрямування: «Ботаніка» (1–2 курс, 12 кредитів ЄКТС), «Фізіологія рослин» (4 курс, 6,5 кредитів), «Дендрологія» (2 курс, 4 кредити ЄКТС), «Лікарські рослини з основами фітонцидології» (2 курс, 3,5 кредитів ЄКТС), «Великий практикум із ботаніки» (4 курс, 3 кредити ЄКТС). Вивчення названих дисциплін не може відбуватися лише в умовах лекційно-семінарської форми навчання. Обов'язковим є безпосереднє ознайомлення з рослинами у природних умовах. Це можна реалізувати під час спеціально проведених екскурсій.

Екскурсія – це методично продуманий показ визначних місць, природних об'єктів і явищ, в основі якого – аналіз екскурсантами побаченого, а також уміла розповідь про події, пов'язані з ними.

Термін «екскурсія» ввів до наукового обігу 1923 р. М. Анциферов, який вбачав сенс екскурсій у вихованні в людини здатності бути більш сприйнятливою до новизни. Учений стверджував: «Екскурсія – це прогулянка, завданням якої є вивчення певної теми на конкретному матеріалі, доступному спогляданню» [1, с. 12].

Відомий учений-методист В. Герд тлумачив зміст поняття «екскурсія» як форму «суспільно-

освітньої роботи, за якої групи осіб (екскурсантів) під керівництвом більш досвідченої особи (керівника) ознайомлюються з тілом чи явищем у його природному оточенні, вирушаючи для цього до об'єкта свого вивчення» [2, с. 26].

Один із перших методистів екскурсійної справи професор Б. Райков трактував екскурсію та сутність екскурсійного методу так: «Екскурсією ми називаємо вивчення об'єктів за місцем їхнього природного розташування (локальний принцип) і з урахуванням пересування свого тіла у просторі (моторний принцип). Ось ці два принципи, тісно між собою пов'язані, складають підґрунтя екскурсійного методу» [10, с. 11].

Розглянемо тлумачення терміна «екскурсія» в різних словниках.

У «Сучасному тлумачному словнику української мови» подано три значення слова «екскурсія»: 1) відвідування (зазвичай колективне) музеїв, виставок, пам'яток історії та культури тощо задля ознайомлення, вивчення і т. п.; 2) впорядкований, у супроводі розповіді фахівця, показ чогось; 3) група осіб, для якої, власне, був влаштований показ [11].

У Новому словнику іншомовних слів вказано, що семантика терміна «екскурсія» складається із трьох значень, одне з яких має такий зміст: «колективне відвідування визначних місць (історичних пам'яток, музеїв, виставок) із освітньою, науковою, пізнавальною або ін. метою» [8, с. 218].

В «Українському педагогічному словнику» зазначено, що «екскурсія (від лат. *подорож, похід, поїздка*) – це пізнавальний вид діяльності, що позитивно впливає на активне сприйняття людиною нових знань; колективні подорожі, походи до визначних місць, музеїв, промислових підприємств, сільськогосподарських виробництв, на історичні об'єкти з науковою, загальноосвітньою, культурно-освітньою метою» [3, с. 111].

Б. Ємельянов констатує, що екскурсія – це наочний процес пізнання людиною навколишнього світу на основі заздалегідь підібраних об'єктів, котрі знаходяться у природних умовах або розташовані у приміщеннях підприємств, лабораторій, науково-дослідних інститутів і т. д. Коротко сутність екскурсії науковець визначає так: екскурсія – *сума знань, яку повідомляють групі людей у специфічній формі, і певна система дій із їхнього передавання* [5]. Тобто екскурсія виконує таку ж функцію, як і лекція.

Вітчизняні вчені-методисти під керівництвом І. Мороза запропонували визначення поняття «екскурсія» як форми навчально-виховної роботи з класом або групою учнів в умовах природного ландшафту, виробництва, музею, виставки, мета якої – спостереження й вивчення учнями різноманітних об'єктів і явищ дійсності [6, с. 375]. Об'єктами екскурсії можуть слугувати ліси, парки, заповідники, заказники, підприємства, музеї.

Проведений аналіз педагогічної та методичної літератури дав змогу виокремити такі **ознаки біологічної екскурсії**:

- вирішення специфічних навчально-виховних завдань (вивчення флори та фауни, біогеоценозів шляхом спостереження у природі);
- вивчення біологічних об'єктів чи явищ має проводитися безпосередньо на природі, на виробництві, в музеї, на виставці та ін.;
- пізнавальна діяльність студентів відбувається з максимальним використанням наочності, спрямована на вивчення конкретних об'єктів і явищ у їх природних умовах або спеціально створеній обстановці;
- є можливість для комплексного використання методів навчання;
- провідну роль відіграють спостереження та самостійна робота;
- вивчення організмів відбувається в єдності з довкіллям, що призводить до цілісного сприйняття природи, дає змогу зрозуміти її унікальність, цінність як кожного об'єкта, так і усєї природи загалом;
- виявлення практичної значущості знань;
- процес мислення відбувається, зазвичай, від конкретного сприйняття предметів і явищ до абстрактних суджень, узагальнень;
- зібрані на екскурсії природні об'єкти використовуються на подальших заняттях як дидактичний та ілюстративний матеріал [4].

Отже, екскурсія – це форма навчання, яка враховує специфічні особливості біологічних дисциплін і вдало доповнює інші види навчальних занять.

Особливості екскурсій полягають в органічному поєднанні у ній показу і розповіді. Викладач показує студентам об'єкти та супроводжує показ аналізом, поясненнями. Якщо немає об'єктів, що розкривають якусь тему, не може бути й екскурсії. Показуючи об'єкт, викладач учить екскурсантів правильно сприймати побачене, оцінювати явища, залучає їх до самостійної роботи.

У процесі навчання біологічних дисциплін організовують екскурсії, різноманітні за метою, змістом, методами, місцем проведення, специфічними особливостями діяльності студентів.

Одну з найбільш детальних класифікацій екскурсій уперше розробив біолог-методист Б. Райков: 1) за змістом: а) природничо-географічні; б) гуманітарні; в) виробничі; 2) за обсягом матеріалу: а) на одну тему; б) на кілька близьких за змістом тем; в) комплексні; 3) за завданнями: а) дослідницького типу; б) ілюстративного типу; 4) за логічною побудовою чи структурою: а) аналітичні; б) синтетичні; 5) за тривалістю: а) одноденні; б) одноденні з ночівлею; в) багатоденні [10, с. 11].

Серед біологічних екскурсій найбільш поширені ботанічні, оскільки на них є більше можливостей

показати різноманітність видів рослин, їх будову та пристосування до умов довкілля.

У методиці навчання біології найбільш поширеними є класифікації за дидактичною метою та місцем проведення екскурсій. Водночас деякі методисти беруть до уваги тематику, характер пізнавальної діяльності, зв'язок екскурсій з іншими формами навчання та інші ознаки.

Більшість учених за основу класифікації екскурсій беруть місце проведення і виділяють екскурсії в природу, на виробництво, у музеї, на виставки, у зоопарк, ботанічний сад. Залежно від місця проведення екскурсії змінюється її зміст і методика проведення: у природі увага студентів звертається на структуру і видовий склад біогеоценозів, пристосованість організмів; на виробництві – на різноманітність сортів і порід, технологію та техніку, на специфіку діяльності людини в сільському господарстві.

Екскурсії у природу проводять не лише для ознайомлення з об'єктами чи явищами і процесами, які в ній відбуваються, а й із метою виявлення взаємозв'язків між окремими компонентами природи, з одного боку, між природою і господарською та культурною діяльністю населення – з іншого.

Визначення типів екскурсій за місцем їхнього проведення цілком правомірне. Вважаємо за доцільне виділити такі типи екскурсій: 1) у природу; 2) на виробництво, у наукову установу, на сільськогосподарську виставку; 3) у музеї; 4) у зоопарк, ботанічний сад (оранжерею, дендрарій).

І. Зверев, аналізуючи проблеми методики навчання біології, відзначає, що «залежно від змісту, дидактичних цілей і місця суттєво змінюється методика екскурсії» [9, с. 232]. Екскурсія будь-якого типу може бути проведена або з метою вивчення нових знань (лекція), або для конкретизації й узагальнення раніше вивченого матеріалу, формування умінь і навичок (практичне заняття).

Найбільше можливостей для проведення екскурсій має навчальна практика з ботаніки, яка проводиться переважно в літній період і орієнтована на поглиблення та розширення ботанічних знань.

Завданням навчальної практики з ботаніки є вивчення основних таксономічних груп рослин, біологічних, морфологічних та анатомічних особливостей рослин у зв'язку з різними умовами місцезростання. Практика складається із групових занять (екскурсій) та індивідуальної самостійної роботи (у вигляді камеральної обробки зібраного матеріалу, самостійних фенологічних спостережень за змінами в довкіллі) [7].

Екскурсії під час навчальної практики є необхідним компонентом у підготовці вчителя-біолога, оскільки студенти мають можливість отримати наочні уявлення про численні природні процеси та їх взаємозв'язок у різних природних комплексах, проводити спостереження, аналізувати різні явища й узагальнювати побачене, робити правильні наукові

висновки. У ході екскурсії студенти набувають методичних умінь підготовки та проведення екскурсій із різних розділів шкільного курсу біології.

У Рівненському державному гуманітарному університеті для студентів спеціальності 014 «Середня освіта (Біологія)» введено вибірково дисципліну «Методика проведення екскурсій із біології», під час вивчення якої майбутні учителі ознайомлюються з теоретичними основами екскурсійної справи (екскурсія як форма організації навчання біології, значення екскурсій, класифікація екскурсій, принципи екскурсійної справи, структура екскурсій та ін. [4]) і вчать методично правильно проводити біологічні екскурсії, з-поміж яких значне місце займають ботанічні.

Висновки. У підготовці майбутніх учителів біології важливе місце займає проведення ботанічних екскурсій. Лекції-екскурсії та практичні заняття-екскурсії дають змогу студентам краще зрозуміти навчальний матеріал, усвідомити його та запам'ятати. Екскурсії під час навчальної практики забезпечують практичне використання отриманих знань у природних умовах. Для посилення методичної підготовки майбутніх учителів біології доцільно впровадити в освітній процес закладів вищої освіти дисципліну «Методика проведення екскурсій із біології».

Перспективами подальших наукових пошуків буде обґрунтування ефективності зоологічних екскурсій у підготовці студентів-біологів.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Анциферов Н.П. О методах и типах историко-культурных экскурсий. Петербург : Начатки знаний, 1923. 39 с.
2. Герд В.А. Экскурсионное дело. *Сборник статей по вопросам методики экскурсий*. Москва – Ленинград : Госиздат, 1928. С. 26–27.
3. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 376 с.
4. Грицай Н.Б. Методика проведення біологічних екскурсій у природу. Харків : Вид. група «Основа», 2011. 110 с.
5. Емельянов Б.В. Экскурсоведение : учебник. Москва : Советский спорт, 2007. 216 с.
6. Загальна методика навчання біології : навчальний посібник / І.В. Мороз, А.В. Степанюк, О.Д. Гончар та ін. ; за ред. І.В. Мороза. Київ : Либідь, 2006. 592 с.
7. Марциновський В.П., Куцоконь Л.П. Навчальна практика з ботаніки : навчальний посібник. Рівне : РДГУ, 2016. 125 с.
8. Новий словник іншомовних слів / Л.І. Шевченко, О.І. Ніка, О.І. Хом'як, А.А. Дем'янюк ; за ред. Л.І. Шевченко. Київ : АРІЙ, 2008. 672 с.
9. Проблемы методики обучения биологии в средней школе / под ред. И.Д. Зверева. Москва : Педагогика, 1978. 320 с.
10. Райков Б.Е. Методика и техника экскурсий. Москва – Ленинград : Госиздат, 1930. 116 с.
11. Сучасний тлумачний словник української мови / уклад. : Л.П. Олексієнко, О.Л. Шумейло. Київ : Кобза, 2002. 544 с.